

Є.М. Кирилюк

м. Київ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ СУТНОСТІ ТА СТРУКТУРИЗАЦІЇ АГРАРНИХ ВІДНОСИН

Постановка проблеми. Процеси еволюції соціально-економічних систем супроводжуються удосконаленням суспільних відносин. Сукупність цих відносин утворює комплексну систему, що поєднує різноманітні елементи — підсистеми. Однією з важливих підсистем є сукупність аграрних відносин, яка відіграє важливу роль у процесі суспільного відтворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у розв'язання актуальних для сучасного етапу розвитку аграрних відносин проблем зробили такі відомі вчені-аграрники як А. Баян, В. Зіновчук, Ю. Коваленко, І. Лукінов, М. Малік, В. Месель-Веселяк, В. Милосердов, О. Онищенко, Б. Пасхавер, П. Саблук, В. Трегобчук, Г. Черевко, О. Шпичак, В. Юрчишин та ін. Беззаперечними є вагомі досягнення економічної науки в дослідженні проблем формування матеріально-технічної бази сільського господарства й інших галузей АПК; ефективності використання землі, виробничих фондів, трудових ресурсів; інтенсифікації; спеціалізації, концентрації, оптимізації рівнів виробничої відособленості; удосконалення ціноутворення, господарського розрахунку, рентних відносин тощо. Взагалі наукові дослідження рентних відносин дали особливо цінні результати: розроблено загальну теорію ренти, виявлено сутність і закономірності формування рентних відносин у специфічних формах землекористування та господарювання, обґрунтовано універсальність законів земельної ренти й специфікація їх дії в конкретних суспільно-економічних умовах.

Однак аграрні відносини в цілому, як системна категорія, досліджені недостатньо. Відсутнє комплексне бачення місця і ролі аграрних відносин в соціально-еко-

номічній системі. У більшості випадків аграрні відносини ототожнюються із земельними. В рамках обмеженого розуміння аграрних відносин не враховується такий важливий аспект функціонування аграрної сфери, як місце безпосереднього виробника при розподілі та обміні продукції — важливих фазах економічних відносин, що поєднують виробництво й споживання.

Глибинною причиною недостатньої ефективності вітчизняної аграрної політики було те, що вона не мала на озброєнні комплексних наукових розробок проблематики аграрних відносин як складної структурної підсистеми в системі економічних (суспільних) відносин. Недостатність розроблення понятійного апарату, а також теоретико-методологічних підходів до аналізу аграрних відносин свідчить про об'єктивну необхідність проведення досліджень піднятої проблеми.

Метою наукової статті є обґрунтування теоретико-методологічних аспектів системного аналізу сутності та структуризації аграрних відносин.

Викладення основного матеріалу. Для розкриття соціально-економічної сутності й структури аграрних відносин необхідно застосовувати таку ж методологію дослідження, як і для економічних відносин у цілому. Принципове методологічне значення має також визнання багатомірності цілісної системи економічних відносин. Ця система, на думку Л. Абалкіна, «має ряд властивостей і ознак, які притаманні тільки їй та які не можуть бути виявлені при вивченні окремих відносин. Їй властиві єдина соціально-економічна природа усіх складових елементів, взаємозв'язки між ними, певна структура й субординація (підпорядкованість) різних елементів» [1, 73].

Як складова цілісної економічної системи сукупність аграрних відносин знаходиться під впливом «базових» економічних відносин. Ще з учень класиків політичної економії В. Петті, А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса відомо, що економічні відносини виникають між людьми на усіх стадіях суспільного відтворення: виробництва продукції, її розподілу, обміну та споживання. При цьому вони досліджували економічні відносини між різними соціальними групами, класами суспільства. Тим самим вони розширювали рамки економічних відносин, надаючи їм суспільного, соціального характеру.

У сучасній економічній теорії немає єдиного визначення категорії «економічні відносини». У більшості наукових робіт з економічної теорії, наприклад [2; 3], ця категорія вживається як синонім виробничих відносин у широкому розумінні. Хоча деякі науковці, наприклад автори колективної праці під редакцією В. Базилевича [4], взагалі не вживають термін «виробничі відносини», аналізуючи сутність та складові саме економічних відносин. Твердження про те, що поняття економічних відносин є ширшим (оскільки вони означають відносини між людьми не тільки з приводу виробництва, але й розподілу, обміну та споживання матеріальних та нематеріальних благ) знайшло відображення у вітчизняній економічній енциклопедії. У цій фундаментальній праці при викладенні науковцями структури економічних систем виробничі відносини ототожнюються виключно з відносинами економічної власності, а техніко-економічні та організаційно-економічні відносини виділяються окремо від них [5, 444]. Однак якщо ґрунтовно проаналізувати останні, то виявляється, що організаційно-економічні відносини — «це відносини між людьми з приводу застосування способів і методів організації та управління суспільним виробництвом», техніко-економічні відносини — «відносини між людьми з приводу створення та використання ними знарядь та предметів праці у процесі виробництва» [4, 70]. Таким чином, наведені вище визначення дають вагомі підстави стверджувати, що як організаційно-економічні, так і техніко-економічні відносини є нічим іншим як складовими виробничих відносин, оскільки перші характеризують відносини в процесі організації виробництва як такого, другі — безпосередньо стан виробництва, його структуру, поділ та кооперацію праці, спеціалізацію та концентрацію виробництва. Отже, викладення у фундаментальній економічній енциклопедії структури економічних систем стосовно виробничих відносин є дискусійним.

При здійсненні предметного дослідження виникає така методологічна проблема: або структура економічних відносин (включає організаційно-економічні, техніко-економічні та соціально-економічні (відносини власності)) висвітлюється науковцями не вірно; або дійсно необхідно вживати поняття економічних і виробничих відносин як синоніми. Якщо вірним є друге твердження, то відносини обміну засобами й продуктами праці на ринку теж слід називати виробничими, хоча вони такими не є. Аргументи про те, що маються на увазі виробничі відносини в широкому розумінні, на нашу думку, є не досить обґрунтованими. У контексті цього підтверджується необхідність застосування системного підходу у дослідженні економічних відносин. Тоді стає зрозуміло, що система економічних відносин є поліструктурним утворенням, яке можна розглядати з точ-

ки зору різних аспектів: структурного, функціонального, галузевого, інституційного тощо. З точки зору функціонального аспекту економічні відносини є ширшим поняттям, оскільки виробничі відносини охоплюють лише фазу виробництва, і не охоплюють фази розподілу, обміну й споживання. З точки зору специфіки нашого дослідження, нас цікавитимуть також інші аспекти дослідження економічних відносин, у т. ч. галузевий.

Отже, економічні відносини — категорія багатопланова, що включає у себе різного роду відносини: власності, організаційні, управлінські, ринкові тощо — що в сукупності являють собою систему відносин. Наприклад, для кожної фази економічних відносин можна виділити наступні їх види: на стадії виробництва ними є організаційні, технологічні, соціально-економічні відносини. У фазі розподілу виникають відносини щодо розподілу засобів виробництва, продуктів праці. У процесі обміну проявляються відносини з приводу оцінки об'єктів власності та їх обміну, на стадії споживання виникають відносини щодо споживання засобів виробництва й робочої сили, продуктів праці.

Структура економічних відносин є надзвичайно складною, багатомірною. Тому для побудови логічно взаємопов'язаної системи економічних категорій необхідно використовувати багатоаспектний аналіз структури економічних відносин. І все більша кількість учених приходить до висновку про необхідність саме такого підходу. При цьому необхідно зважати на значення різних аспектів у розкритті сутності економічних відносин і побудови системи категорій. Дослідження системи економічних відносин повинні також обов'язково враховувати ще один момент: система не може залишатись незмінною довгий час, і ці зміни мають відображатись у структурі.

Система економічних відносин характеризується наявністю багатьох внутрішніх і зовнішніх факторів взаємовпливу й взаємодії, які є причиною різноманітних змін. Однак взаємодія сама по собі ще не дає можливості правильно оцінити розвиток економічних відносин — важливо виділити ті сторони взаємодії, які й визначають такий розвиток. Економічні відносини — це складова системи більш високого порядку — суспільних відносин, які розглядаються як відносини, що містять такі елементи: 1) суб'єкти з їх статусами, цінностями і нормами, потребами й інтересами, стимулами та мотивами; 2) цілі та змістовний характер діяльності суб'єктів, особливості їх взаємодії — еквівалентність чи нееквівалентність обміну, ступінь самостійності чи контролюваності дій; 3) оцінювання відносин, що здійснюється суб'єктами шляхом порівняння елементів своїх відносин з елементами подібних відносин інших суб'єктів; 4) структури й норми, що забезпечують стійкість відносин, інституціоналізацію їх відтворення в повсякденному житті [6, 177–178].

Суб'єктами суспільних відносин є індивіди, малі й великі групи, територіальні спільноти, етноси, організації, соціальні інститути. Відповідно, розрізняють відносини міжособистісні, внутрішньо- та міжгрупові, локальні, етнічні, організаційні, інституційні, всередині країни та міжнародні. За своєю предметною спрямованістю суспільні відносини, відповідно до сфер життєдіяльності суспільства, поділяються на економічні, соц-

іальні, політичні, моральні, ідеологічні тощо. Кожен із цих типів суспільних відносин має свої специфічні особливості: економічні відносини формуються на основі виробництва, обміну та розподілу товарів та послуг; соціальні — на основі статусу різних суб'єктів у соціальній структурі суспільства або в суспільстві в цілому; політичні — на основі механізмів суспільного вибору, функціонування публічної влади тощо. Конкретний зміст кожного типу суспільних відносин історично змінюється разом зі змінами самого суспільства. Поступово виникають і стверджуються у повсякденному житті людей нові елементи цих відносин, які набувають характеру соціальних інститутів, що поступово відтворюють і себе, і свої взаємовідносини в рамках цілісної системи.

Суспільні відносини є дуже різноманітними і за своїм характером, змістовним наповненням. Розрізняють безпосередні та опосередковані, прямі й непрямі, формалізовані та неформалізовані відносини. Це стосується й структури економічних і аграрних відносин. Важливе значення для суб'єктів має паритетність чи диспаратність їх взаємовідносин, а також пов'язані з ними проблеми рівності й нерівності, кооперації та конкуренції, панування і підпорядкування, антагонізму та співробітництва.

Слідуючи меті дослідження, необхідно підкреслити, що вирішальне значення для раціональної організації, ефективного функціонування аграрної сфери та розвитку аграрного ринку є науковий аналіз аграрних відносин. Як і в інших секторах економіки, в аграрному секторі діють загальні закономірності економічного розвитку, завдяки чому стає можливим виділення економічних категорій. Це дозволяє узагальнити масові явища економічного життя і пізнати економічні закони. Економічна категорія «аграрні відносини» дозволяє узагальнити масові явища, що відбуваються в аграрному секторі економіки, в економічному житті більшості сільського населення тощо.

Взагалі термін «аграрний» дослівно (від лат. *agrarius*) означає земельний. Однак аграрні відносини не залишаються незмінними — вони постійно збагачуються залежно від форм господарювання, рівня їх розвитку і т. д. Зміст цієї економічної категорії поповнюється разом із розвитком економічних відносин. Взаємозв'язок цієї категорії з іншими економічними категоріями відображає тенденції розвитку економічної системи в цілому.

Тому в логіці сучасного дослідження принциповою є проблема виявлення тотожності або ж відмінності земельних і аграрних відносин. У радянському енциклопедичному словнику, а також у більшості літературних джерел аграрні відносини трактуються: як виробничі відносини в сільському господарстві, що визначаються характером землеволодіння і землекористування [7, 19]; як економічні відносини, що складаються в суспільстві з приводу володіння і використання землі як головного засобу сільськогосподарського виробництва [2, 137] і т. д. Це свідчить про недостатньо глибокий аналіз їх сутності, у результаті чого аграрні відносини ототожнюються із земельними.

Слід відзначити, що наведені вище визначення вірні стосовно аналізу суто виробничих відносин, однак вони не охоплюють значної частини відносин з приводу розподілу доходів господарств (окрім рентних), а також обміну аграрної продукції. Слід уникати занадто спроще-

ного трактування аграрних відносин, оскільки вони виникають і розвиваються на різних стадіях виробництва, розподілу, обміну й споживання. Аграрні відносини формуються як між економічними агентами всередині сільського господарства як особливої галузі економіки, так і у сфері міжгосподарських зв'язків з іншими галузями, а також охоплюють відносини економічних суб'єктів з державою.

Ці сутнісні характеристики аграрних відносин знайшли відображення в роботах деяких сучасних дослідників. Так, аграрні відносини у вітчизняній «Економічній енциклопедії» визначаються як «особливий вид економічних відносин у суспільстві між його членами, господарствами, державою з приводу привласнення різних об'єктів власності, а також землеволодіння, землекористування, реалізації сільськогосподарської продукції та розподілу доходів господарств» [5, 18]; у колективній праці за ред. Д. Базилевича — як «складова частина економічних відносин, які виникають у сільському господарстві з приводу володіння й використання землі як головного засобу сільськогосподарського виробництва, а також виробництва, розподілу, обміну й споживання сільськогосподарської продукції та послуг» [4, 297].

На наш погляд, аграрні відносини являють собою сукупність не лише економічних (виробничих), але й соціальних, культурно-моральних відносин між людьми, що базуються на системі їх різноманітних інтересів, прагнень, на загальнолюдських цінностях селянства. Тому останнє визначення необхідно дещо видозмінити, вказавши, що аграрні відносини — це складова не лише економічних, а суспільних відносин, як більш ширшої категорії.

Звичайно, специфіку аграрних відносин визначає те, що в сільському господарстві основним засобом виробництва є земля. Тому аграрні відносини, будучи, у певному аспекті, ширшою категорією, включають земельні. Цей аспект стосується власне дослідження саме аграрної сфери — сфери сільськогосподарського виробництва, розподілу, обміну аграрної продукції тощо. Але поза аграрною сферою земельні відносини існують самостійно, окремо від аграрних відносин, хоча їх взаємозв'язок і взаємовплив є очевидними. Разом з тим землі несільськогосподарського призначення є об'єктом земельних відносин, що виходять за межі аграрних. Це землі населених пунктів, добувної промисловості, під промисловими й іншими об'єктами несільськогосподарського призначення, землі транспортних і електроенергетичних магістралей тощо.

Згідно з ст. 2 Земельного кодексу України земельні відносини — це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею [8]. У науковій літературі містяться дещо відмінні тлумачення земельних відносин, однак головним чином превалює юридичний аспект відображення цих відносин. Наприклад, А. Варламов і В. Хлистунов визначають земельні відносини як систему соціально-економічних зв'язків з приводу володіння, користування і розпорядження землею, включаючи її купівлю-продаж, здачу в оренду, організацію використання тощо [9, 8]. Також С. Волков, трактуючи поняття земельних відносин, зводить його до суспільних відносин, пов'язаних з привласненням земельних ділянок, володінням, користуванням і розпорядженням ними [10, 38]. В. Милосердов визначає земельні відносини як «сукупність відносин, що виникають між суб-

ектами земельного права з приводу володіння, користування і розпорядження землею як обмеженим природним ресурсом, як всезагальною умовою праці й засобом виробництва [11, 34]. У такому розумінні виявляється й історично підтверджується їх вирішальний вплив на форми та зміст аграрних відносин.

Відносини землекористування визначаються в рамках конкретної соціально-економічної системи й відповідного державно-правового регулювання. До завдань даної статті не входить детальний історичний аналіз земельних відносин. Однак значний їх вплив на зміст і розвиток аграрних відносин не піддається сумніву — априорі можна стверджувати про органічний та двохсторонній зв'язок земельних і аграрних відносин у межах останніх. Також не потребує особливих доказів наявність їх взаємозв'язку й взаємовпливу за межами частки земельних відносин у рамках аграрних відносин. Наприклад, необмежене право земельної власності, затверджене відповідним законодавством, може внести нестабільність як у масштаби, так і в ефективність аграрного виробництва. Земельні відносини у такому вигляді породжують неконтрольоване, некероване виведення земель із сільськогосподарського обороту, їх недоступність для сільськогосподарського застосування.

У складній системі суспільних відносин земельні відносини не існують відірвано, ізольовано від інших. У результаті використання землі для різних цілей виникає своєрідний комплекс відносин з приводу не тільки безпосередньо землі, але й тих об'єктів, які знаходяться на ній або ж під її поверхнею. При цьому експлуатація усіх цих об'єктів неможлива без одночасного фізичного використання землі. Земельні відносини, що виникають у процесі використання землі для вирощування сільськогосподарських культур, являють собою найбільш зрозумілий, чистий вид аграрних земельних відносин. Унікальна здатність землі відтворювати рослинний світ є головною причиною виділення аграрних земельних відносин у загальній системі земельних відносин.

Форми земельних відносин, що існували в процесі суспільного розвитку, досить ґрунтовно досліджені економічною наукою. Але ототожнення земельних і аграрних відносин, безсистемний підхід до їх вивчення та акцентування уваги на окремих елементах аграрних відносин (наприклад, на рентних) залишали не до кінця з'ясованим питанням істинної змістовності аграрних відносин, не вирішували проблему їх змістовної наповнюваності. Якщо вплив земельних відносин на аграрні в основному є доведеним і об'єктивно обумовленим, то зворотній вплив аграрних відносин на земельні потребує ґрунтовнішого дослідження.

На наш погляд, аграрні відносини розвиваються з певною мірою самостійності, незалежності від земельних. Це обумовлено тим, що земельні відносини є більш консервативними. В умовах приватної власності на землю, що існує в розвинутих країнах протягом тривалого періоду часу, не можна не відзначити суттєвий прогрес в еволюції аграрних відносин. Це особливо чітко можна простежити на прикладі розвитку сільського господарства США. Починаючи з 1930 р. у цій країні діють державні програми, направлені на підтримку фермерських цін, доходів, обсягів виробництва, стимулювання наукових досліджень, розширення обсягів фермерського

кредитування, страхування врожаю і т. д. У період з 30-х до початку 70-х років щорічна державна підтримка в рамках цих програм становила 0,5–0,7 млрд. дол., а в 80–90-ті роки минулого століття досягла 60 млрд. дол. на рік [12]. За період з 1996–2002 рр. у США загальний розмір тільки прямої підтримки фермерів склав майже 103 млрд. дол. або 14,7 млрд. дол. на рік [13, 158].

Продумана аграрна політика зумовила те, що сільське господарство США мало більш високі темпи зростання продуктивності праці в порівнянні з іншими галузями. У певний час, на думку авторів «Економіксу» [14], воно було предметом задрощів у всьому світі. Швидкі темпи зростання сільського господарства в результаті реалізації державних фермерських програм принесли суттєву вигоду американській економіці в цілому. На Сполучені Штати припадає 70 відсотків світової торгівлі кукурудзою, 52 — торгівлі зерном і більше 30 відсотків — текстильною бавовною. У 2005 р. за рахунок експорту продовольства отримано 77 млрд. дол. Таким чином, за рахунок зовнішніх ринків забезпечено 25 % усіх фінансових надходжень фермерів [13, 158]. І це з урахуванням того, що в сільськогосподарському виробництві зайнято лише близько 5 млн. населення. Науково-технічний прогрес, хоча й впроваджувався у фермерське виробництво нерівномірно, сприяв суттєвому скороченню сільського населення. Нині в сільськогосподарському виробництві США зайнято лише близько 2 % 265-мільйонного населення країни, які забезпечують насичення продуктами харчування як внутрішнього, так і зовнішніх ринків.

Зазначене вище дозволяє зробити висновок, що за стабільних форм земельних відносин, які базуються на приватній власності та ustalених формах землекористування, удосконалення аграрних відносин за активної участі держави стало вирішальним фактором успішного розвитку сільського господарства розвинутих країн. Докорінні зміни системи землеволодіння і землекористування цих країн проводились в період буржуазної революції XVII-XIX ст. Потім земельні відносини не зазнали суттєвих змін, а удосконалення аграрних відносин у цих країнах було направлене (особливо після другої світової війни) на розвиток крупнотоварного сільськогосподарського виробництва на базі сучасної техніки, інших досягнень НТП, запровадження розвинутих форм ринкової взаємодії за активної підтримки держави.

Наукового аналізу з визначених вище методологічних позицій потребують процеси кардинального реформування вітчизняної аграрної сфери, що передбачали різкі зміни в земельних відносинах (відносинах землеволодіння і землекористування). Звичайно, внаслідок розпаювання земель, створення великої кількості фермерських господарств, збільшення ролі господарств населення загострилась проблема парцеляризації земель сільськогосподарського призначення. Процеси парцеляризації земель не дають змогу підвищувати ефективність сільськогосподарського виробництва шляхом використання сучасної техніки, оскільки її застосування на маленьких клаптиках землі є недоцільним. Світові тенденції і накопичений вітчизняний досвід свідчать про перспективність розвитку саме великотоварного виробництва, яке априорі є неможливим на базі невеликих господарств.

Однак руйнівні наслідки реформ і незадовільний стан аграрного виробництва визначають необхідність усвідомлен-

ня того, що вирішальний вплив на розвиток аграрного виробництва справляють не стільки земельні, скільки аграрні відносини за активної участі держави в їх регулюванні. Саме з цих методологічних позицій можливо пояснити негативні наслідки аграрної реформи та обґрунтувати шляхи виходу аграрної сфери із затяжної кризи на прикладі аграрних перетворень у США і країнах Західної Європи.

Отже, ґрунтовний аналіз аграрних і земельних відносин дає підстави зробити наступні висновки: 1) аграрні відносини не тотожні земельним; 2) земельні відносини є основою аграрних відносин, але не здійснюють єдино визначальний вплив на розвиток останніх; 3) удосконалення аграрних відносин за сформованих земельних відносин створює передумови для прогресивного розвитку аграрного виробництва; 4) ефективна організація відповідних аграрних відносин залежить від ступеня наукової глибини їх вивчення та визначення на цій основі напрямків і методів їх раціонального формування в тісному взаємозв'язку із земельними відносинами.

Аграрна сфера розвивається під впливом і в рамках відповідних соціально-економічних відносин, загально-го рівня розвитку продуктивних сил. У процесі цього розвитку змінюються аграрні відносини, господарські форми організації ведення землеробства, виникають нові технології, посилюються зв'язки аграрної сфери з іншими галузями народного господарства, формується агропромисловий комплекс. Змінюється важлива складова аграрних відносин, яка включає соціально-економічні умови життя сільського населення, що не тільки зближує його з міським, але й забезпечує певні переваги. Це стало реальністю в розвинутих країнах світу.

Успішний динамічний розвиток аграрної сфери можливий лише в тому випадку, коли соціально-економічна система створює адекватні умови для ефективної реалізації об'єктивних закономірностей системи аграрних відносин. Не викликає сумніву і не потребує доведення активний вплив аграрної сфери на розвиток національної економіки, на соціально-економічний прогрес у цілому. Тому при дослідженні аграрних відносин необхідно виходити з наявності їх взаємозв'язку і взаємовпливу з економічною системою в цілому.

Як зазначено вище, в економічній літературі найбільш поширеною є класифікація економічних відносин залежно від тісноти зв'язку з рівнем розвитку продуктивних сил, запропонована Л. Абалкіним ще у 1981 р.: техніко-економічні, у яких прямо виражається технічний рівень виробництва; організаційно-економічні, що характеризують відносини в процесі розвитку й організації суспільної праці; соціально-економічні, що виступають суспільною формою виробництва, основою яких є відносини привласнення засобів виробництва, що визначають відповідну систему економічних інтересів [1, 79]. Також виділяють: 1) відносини, притаманні суспільному відтворенню в цілому та його окремим фазам (виробництву, розподілу, обміну, споживанню); 2) первинні, що виражають глибинні відносини привласнення засобів виробництва, і вторинні, що відображають організаційно-економічні відносини, відносини обміну і т. д.

Ці методичні принципи можна застосувати й для класифікації аграрних відносин з урахуванням тієї обставини, що вони формуються всередині й під впливом системи соціально-економічних відносин, які, у свою

чергу, піддаються певному зворотному впливу аграрних відносин. У цілому, в системі аграрних відносин традиційно виділяються дві підсистеми: 1) відносини власності як визначальні у системі; 2) інші аграрні відносини, пов'язані з організацією виробництва, господарюванням. Проте тоді у другій підсистемі нечітко виділяються відносини розподілу, обміну й споживання, що ускладнює розуміння структури аграрних відносин та їх повного сутнісного вираження.

З метою найбільш повного вираження сутності аграрних відносин і виявлення їх структурних елементів необхідно дати наступне їх визначення: аграрні відносини — це комплекс відносин аграрної сфери, що існують у взаємозв'язку з відповідними відносинами соціально-економічної системи (економічними, соціальними, культурними тощо) і включають відносини з приводу виробництва, розподілу, обміну, а також споживання в аграрному виробництві та відносини його безперервного відновлення. Останній блок у системі аграрних відносин є одним із найважливіших блоків у цій системі, який виражає відносини з приводу відшкодування затрачених факторів виробництва (землі й інших природних ресурсів, робочої сили тощо), а також їх накопичення для розширеного відтворення. Ці відносини забезпечують не тільки відтворення усіх видів ресурсів, але й відтворення самої системи аграрних відносин.

Запропоноване визначення сутності аграрних відносин дозволяє схематично уявити структуру системи аграрних відносин у такому вигляді. Базовими, основоположними є відносини соціально-економічної системи суспільства. Це сукупність суспільних відносин, що включають політичні, соціальні, культурні, економічні тощо, які характерні для певної соціально-економічної системи. В економічній літературі досить часто не розмежовуються суспільні, економічні та виробничі відносини. Проте, застосування логічної схеми поєднання загального й одиничного дозволяє зробити висновок, що без їх виділення не можна сформулювати цілісної картини аграрних відносин, уникнути їх спрощеного трактування. На нашу думку, схематично структуру системи відносин у суспільстві, а, відповідно, й аграрних відносин як одного з основних їх видів, можна зобразити у такому вигляді: суспільні відносини в рамках конкретної соціально-економічної системи — економічні відносини (з приводу виробництва, розподілу, обміну й споживання) — виробничі відносини. Перший блок аграрних відносин включає відносини державних та інших соціально-економічних інститутів з аграрною сферою, а також відображає вплив різного роду офіційних та неофіційних інституцій. Аграрна сфера — це не тільки сфера виробництва продукції (аграрна сфера виробництва), але й її розподілу, обміну, споживання (у тому числі й виробничого), сфера поширення соціальних відносин сільського населення, їх культури, звичаїв, традицій тощо.

На основі застосування наведених вище методологічних принципів визначення сутності та структури аграрних відносин, а також використання принципу сходження від абстрактного до конкретного представляється можливим визначення основних форм аграрних відносин. Це диктується логікою дослідження і необхідністю практичного застосування його результатів. Вияснення конкретних форм аграрних відносин є особливо раціональним з точки зору можливості регулювання та координації аграрних відносин у цілому, оскільки цілеспрямований вплив

на їх конкретні форми дає конкретний соціально-економічний ефект, що піддається кількісному вираженню, плануванню, програмуванню тощо.

Форми аграрних відносин необхідно розділити на три групи відповідно до наведеної вище різномірневої структури суспільних відносин у цілому:

1) суспільні форми аграрних відносин. До них необхідно віднести соціальні, культурні, звичаєві відносини тощо;

2) соціально-економічні форми аграрних відносин, ключовою складовою яких є відносини власності;

3) форми за конкретними видами економічних відносин у процесі суспільного відтворення: 1) відносини з приводу виробництва та розподілу продукції (земельні, рентні, техніко-економічні, організаційно-економічні тощо); 2) відносини обміну (організаційно-економічні, відносини власності тощо); 3) відносини з приводу споживання продукції, відтворення робочої сили тощо.

Необхідно підкреслити, що визначальними, основоположними в системі економічних відносин є відносини власності. Більш того, за деяких умов відносини власності, як база відповідної соціально-економічної системи, визначають характер усіх відносин у суспільстві. Характер впливу власності на суспільні відносини та їх види залежить від надбудови, інституційної структури соціально-економічної системи, а також від ступеня розвитку й особливостей функціонування відповідних відносин. Наприклад, різноманітність форм господарювання необхідно в'язково забезпечується різноманітністю форм власності. За однієї форми власності, яка передусім визначається відносинами володіння, форми господарювання можуть розрізнятися за відносинами користування, розпорядження і привласнення результатів функціонування власності.

Особливості відносин власності в аграрній сфері зумовлені передусім специфікою власності на землю. По-перше, земля, не є продуктом праці людини; по-друге, власність на землю, на відміну від власності на інші об'єкти, є іраціональною. Тобто земля є суспільним надбанням, і тільки суспільство в особі держави має право виділяти землю у власність, обмежуючи її цільове використання та визначаючи механізм економічного й товарного обігу земель.

Однак не власність передусім (вона сама є продуктом суспільного розвитку), а суспільні цілі та система інтересів визначають весь комплекс економічних (аграрних) відносин. Власність визначається цілями розвитку соціально-економічної системи, системою інтересів і разом з тим слугує їх реалізації. Саме економічні інтереси породжують власність та обумовлюють різноманітність її типів і форм. Для власника володіння власністю не є самоцілью — першочерговою метою є отримання певного економічного ефекту від власності, який задовольняє його економічний інтерес.

Неправомірною є абсолютизація вирішальної ролі власності в системі економічних відносин та недооцінка інших відносин, зокрема, відносин розподілу. В умовах незмінної форми власності, динамічного соціально-економічного розвитку відносини розподілу можуть відігравати вирішальну роль. Значення власності в системі виробничих відносин абсолютизувалось у радянській економічній теорії. Підґрунтям такої абсолютизації слугувало розуміння власності К. Марксом як історично визначеного способу привласнення речей і, передусім, засобів виробництва. Західна

політекономія розглядала власність передусім з позицій юридичного права, марксистська ж політекономія на перший план висуває економічну сутність власності, як зосередження основних відносин, що визначають існуючі протиріччя між власниками засобів виробництва та найманими працівниками, між працею і капіталом. Очевидно, що власність має два аспекти дослідження: і юридичний, і економічний. Досліджуючи економічний аспект власності, треба мати на увазі, що право власності є юридичною оболонкою, формою її економічної сутності, а остання, у свою чергу, породжує необхідну правову форму.

Тлумачення Марксових положень стосовно власності є вірними в основному на певних рівнях абстракції, для певної історичної епохи та для виявлення закономірностей розвитку суспільства на окремих етапах. Догматизм і абсолютизація істинності цих положень значною мірою стримували об'єктивні дослідження економічних відносин. Навіть дійшло до того, що з посиленням на К. Маркса власність ототожнювалась з усією системою економічних відносин: «Марксистсько-ленінська економічна наука розглядає власність як відносини між людьми з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ» [15, 40]. Це призвело до того, що навіть після розпаду Радянського Союзу більшість економістів вважали, що саме по собі реформування відносин власності, земельних відносин, безвідносно до розвитку інших складових економічних відносин, сприятиме значному підвищенню ефективності виробництва сільськогосподарської продукції, зростанню добробуту сільського населення. Однак виявилось, що така методологічна позиція була невірною.

Одним із наслідків ґрунтовних досліджень теоретичних та методологічних принципів, а також зарубіжного досвіду розвитку відносин власності на землю є формулювання висновку: методологічно невірним є твердження, що саме по собі запровадження повноцінного ринку землі, формування такої правомочності власників як повне право розпорядження землею вирішить проблеми аграрного сектора. Це абсолютно не вірно. На думку В. Милосердова [16], за рахунок зміни форм власності й господарювання неможливо стабілізувати виробництво та підвищити ефективність функціонування аграрної сфери. Вплив тієї чи іншої системи землеволодіння на успіхи сільського господарства мізерний у порівнянні з впливом інших економічних чинників. Хід економічного розвитку — дуже складний процес, що залежить від цілого комплексу чинників.

Висновки. Методологічною основою пізнання аграрних відносин є їх сутнісна характеристика й структуризація відповідно до структуризації суспільних відносин в цілому. Це дозволяє сформувати системне бачення їх складових, що не обмежується лише сферою економічних відносин, визначити глибинний зміст аграрних відносин, а також показати їх місце в процесах суспільного відтворення.

Тому подальші наукові дослідження аграрних відносин повинні розвиватись в напрямку розробки не лише основ організації сільськогосподарського виробництва та земельних відносин, але й теоретичної та методологічної бази розвитку сільських територій, управління цим розвитком, вирішення соціально-економічних проблем села; розвитку наукових інновацій; напрацювання методологічних аспектів удосконалення механізмів ціноутворення, функціонування ринку тощо.

Література

1. Абалкин Л. И. Диалектика социалистической экономики / Л. И. Абалкин. — М. : Мысль, 1981. — 351 с.
2. Кукурудза І. І. Політична економія: матеріали до лекцій та семінарів / І. І. Кукурудза. — Вид. 2-ге, доп. — Черкаси : Вид. від. ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2007. — 368 с.
3. Экономическая теория : учебник / [В. И. Антипина и др.] ; под ред. И. П. Николаевой. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Проспект, 2006. — 573 с.
4. Економічна теорія: Політекономія : підручник / [Базилевич В. Д., Попов В. М., Базилевич К. С. та ін.]; під ред. В. Д. Базилевича. — 5-те вид., стер. — К. : Знання, 2006. — 615 с.
5. Економічна енциклопедія: У 3 т. / Б. Д. Гаврилишин (гол. ред.) — К. : Вид. центр «Академія», 2000. — Т. 1: А (абандон) — К (концентрація виробництва). — К. : Видавничий центр «Академія», 2000 — 864 с.
6. Новая философская энциклопедия: в четырех томах / [науч.-ред. совет: В. С. Степин и др.]. — М. : Мысль, 2000. — Т. 3: Н-С. — 2001. — 694 с.
7. Советский энциклопедический словарь : [Ок. 80000 слов] / гл. ред. А. М. Прохоров. — 4-е изд. — М. : Сов. энцикл., 1986. — 1599 с.
8. Земельний кодекс України : наук.-практ. коментар / [Андрейцев В. І., Балюк Г. І., Гетьман А. П. та ін.] / В. І. Семчик (заг. ред.). — Вид. 3-тє, перероб. і доп. — К. : Ін Юре, 2007. — 895 с.
9. История земельных отношений и землеустройства : учеб. пособие / [А. А. Варламов, В. И. Хлыстун, С. А. Гальченко, М. М. Демидова] ; под ред. А. А. Варламова. — М. : Колос, 2000. — 334 с.
10. Волков С. Н. Землеустройство : учебник / С. Н. Волков. — М. : Колос, 2001. — Т. 1: Теоретические основы землеустройства. — 2001. — 496 с.
11. Милосердов В. В. Земельные отношения: формирование и необходимость корректировки // Международный сельскохозяйственный журнал. — 1998. — № 6. — С. 34–46.
12. Дем'яненко М. Я. Кредитна політика держави щодо аграрного сектора економіки в ринкових умовах / М. Я. Дем'яненко // Економіка України. — 2002. — № 2. — С. 51–60.
13. Діброва А. Д. Державне регулювання сільськогосподарського виробництва: теорія, методологія, практика / А. Д. Діброва. — К. : ВПД «Формат», 2008. — 488 с.
14. Макконнелл К. Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика / Макконнелл К. Р., Брю С. Л. ; пер. с англ. — 16-е изд. — М. : Инфра-М, 2007. — 939 с.
15. Политическая экономия : учебник. Т. 2: Социализм — первая фаза коммунистического способа производства / [А. М. Румянцев, О. Т. Богомолов, Т. С. Хачатуров и др.]; Ред. Волков М. И. — М. : Политиздат, 1982. — 560 с.
16. Милосердов В. В. Крестьянство России в глобальном мире / В. В. Милосердов. — М. : Росинформагротех, 2009. — 391 с.